

УДК 101.1:165:159

DOI <https://doi.org/10.32782/apfs.v049.2024.20>**Р. К. Сарап**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-7677-5711>викладач соціально-економічних дисциплін, викладач-методист
Борщівського агротехнічного фахового коледжу**Г. С. Сарап**ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-3736-6364>заступник директора з виховної роботи,
викладач культурології, викладач-методист
Борщівського агротехнічного фахового коледжу

ВІЗУАЛЬНІ ІНТЕНЦІЇ РАННІХ ЕТАПІВ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ

Постанова проблеми. Сучасні комунікаційні засоби безмежно розширили межі нашого існування, подолали просторово-тимчасові обмеження, забезпечили доступ до інформації та знання різних рівнів, а також значно збагатили когнітивні та чуттєві можливості людини. Категоріально-понятійний підхід у науковому спілкуванні, розроблений філософією протягом століть, поступається візуальному оформленню інтелектуальних процесів, які широко використовуються в соціальних, культурних і наукових комунікаціях. Не викликає сумніву, що інформаційна революція, зокрема такі досягнення як Інтернет, кіноіндустрія, відео та модні покази, стали причинами радикальних змін у всіх аспектах сучасного життя. У інформаційній реальності з'явилися нові можливості для відкриття прото-віртуальних об'єктів, розуміння яких ґрунтується не лише на ідеологічних та візуально орієнтованих культурних формах сприйняття і мислення. Актуальність методів пізнання і розуміння в умовах сьогодення, в епоху стрімкого розвитку інформаційних технологій, обумовлена появою віртуальної реальності, в основі якої лежить візуальність, або сфера сприйняття зору. Ці питання є надзвичайно важливими для розуміння сучасної людини та її існування. Вони продовжують залишатися актуальними і спричиняють інтенсивні дискусії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації, присвячені візуальним інтенціям, підтверджують актуальність цієї проблеми в сучасному світі. Дослідженню проблем візуальності присвячені праці як українських, так і зарубіжних науковців. Окремі аспекти цієї проблеми зустрічаємо у дослідженнях Ю. Трача, В. Волинця, Т. Чолач та інших. Серед зарубіжних вчених окремі питання прослідковуються у дослідженнях Д. Белла, А. Крокера, М. Маклюєна, Е. Тоффлера та інших. Незважаючи на зацікавленість науковців цією проблематикою, вона все ще залишається малодослідже-

ною, особливо, що стосується візуальних інтенцій через призму історико-філософського розвитку.

Формування цілей. Основною метою дослідження є розкриття візуальних інтенцій в українській філософській думці. Дослідити історичне становлення в українській філософії проблеми візуальності. Оцінити внесок українських мислителів у візуальних інтенціях.

Виклад основного матеріалу. Утвердження візуальності є закономірним явищем, оскільки людині, яка перевантажена інформацією бракує ресурсів мозку на її обробку. Також варто зауважити, що характерним для останніх трьох десятиліть є «інформаційний бум», який сильно впливає на людський спосіб сприймати, відчувати й аналізувати дійсність. «Вирішення завдань з підготовки індивіда до обробки нескінченного потоку інформації взяв на себе погляд. Узагальнюючи феномен Еґо, око уможливило монологічно-активістське світоставлення. Воно вбачає (сутність, істину тощо), охоплює і встановлює» [7, с. 74]. «Бачення цілком вписується в технологічні досягнення інформаційного світу. Його візуальні практики здійснюються, насамперед в медійному вимірі – телебаченні, Інтернеті, смартфонах, рекламі, що стали «симптоматичним індексом духу часу» [2, с. 45–46]. Аналіз сучасного суспільства можливий лише через його медіа-візуальні аспекти, що включає в себе всі візуальні та медійні прояви. Розвиток філософської та наукової культури підтверджує необхідність інтеграції візуального в їхню логіку. З часів Платона філософи сприймали пізнання як форму бачення та споглядання, і ставлення до «сущого» пояснювали через зорове сприйняття. На думку М. Гайдеггера, грек був «людиною зору», через це він сприймав буття сущого як «присутність» і «усталеність». Думка про перевагу зорового сприйняття над іншими чуттями походить від Аристотеля. У його розумінні давньогрецький Космос представлений як видимий і сприйнятий через зір, що формується з візуальних вражень

і об'єктивується в межах можливостей людського зору. З утвердженням християнства метафора «всевидячого ока» набуває значення як найбільш духовного органу сприйняття. В епоху романтизму концепція «всевидячого ока» інтегрується з комплексним мисленнєвим процесом: усі роздуми, рефлексії та абстрактні поняття об'єднуються навколо «всевидячого ока» як центру. Бачення стає першою і останньою інстанцією, через яку зримає набирає всієї складності смислу і пізнання. Зокрема, «одна з головних особливостей творчого індивіда – вміння «бачити» час, який завжди виявляється у просторових формах; для нього конкретна зримість позбавлена статичності, поєднується з часом, скрізь «всевидяче око» шукає і знаходить час – розвиток, становлення, історію» [9, с. 50].

Зміст проблеми «візуальності» пояснюється через метафору. Як у філософії, так і в науці та культурі загалом, відзначається поширене використання метафор у когнітивних практиках, що забезпечують діалог і взаємодію між різними формами пізнання. Одним з ключових засобів пізнання є концептуальні метафори, які сприяють формуванню універсального образу світу, що узгоджується і взаємодіє з науковими картинами світу. Зокрема, метафори «відображення», «книга природи», «світ знання» та «дзеркало» служать основою для розуміння і формування повсякденних і теоретичних уявлень про процеси у природі, суспільстві та світі в цілому. З середини ХХ ст. дослідження природи, структури та ролі метафор вийшло за межі філософії, охопивши також поетичну метафору, її роль у риториці, стилістиці та композиції художніх текстів. Відбулася «експансія» метафор у різні види дискурсу, що включає логіку, філософію науки, аналітичну філософію і постмодерністську філософію. У європейській культурі метафора візуальності, або, згідно із західною термінологією, «окулярна метафора», має всезагальний характер і відіграє ключову роль у взаємодії пізнавальних практик. Ще в давньогрецькій мітології та філософії формуються метафори «світла» і «сліпоті». У період Модерну візуальна метафора, зокрема у вигляді теорії «окулярцентризму», утверджується як оптичний феномен, а метафора «дзеркала» стає її виразним проявом. Ці метафори виконують важливі функції в пізнанні та мові, а також в мистецтві, науці, релігії та філософії, формуючи культурний контекст загалом. Сучасні зорові теорії та практики включають численні концепти, які активно досліджуються у філософській літературі, і їх кількість експоненційно зростає. Прийнято вважати, що візуальне мислення є наслідком розвитку візуальної медіакультури, що відображає сучасне «суспільство споживання образів». Однак виникає питання: чи є це споживання образів, нових

форматів і режимів візуальної перцепції дійсно причиною формування візуального мислення у звичайної людини? Така ситуація породжує нові проблеми. По-перше, інтеграція фундаментальної теорії соціального пізнання та соціальної діяльності з реальним досвідом людини в складному життєвому середовищі вимагає міждисциплінарного підходу та перегляду когнітивної практики, що включає диференціацію наукового знання про людину, суспільство, мислення і пізнання, а також нові підходи. Це пов'язано з тим, що в основі розуміння людиною себе, свого світу та навколишнього середовища завжди присутня гра перемін, зумовлена специфікою чуттів і чуттєвих даних, яка завжди залишається частково невідомою і неусвідомленою. Її істинну природу важко пояснити і висловити. Можна лише констатувати, що ця невпинна «потенція зміни» визначає свою «іноференцію» у вигляді «особливої перспективи проєкції, спрямованості, специфікації світовлаштування, причому такої специфікації, котра, стверджуючи свою значущість, констатує водночас, нехай і приховану, але обов'язкову вимогу і своєї зміни» [8, с. 82]. По-друге, сьогодні стало помітним протиріччя між стрімким зростанням обсягів візуальної інформації, майже необмеженим доступом до неї, а також яскравим «зануренням» великої кількості людей, зокрема молоді, у споживання візуальної медіапродукції, з одного боку, і їх психологічною невідповідністю до таких змін, недостатньо розвиненою індивідуальною медіакультурою та культурою мислення, з іншого боку [10, с. 175]. Візуальні дослідження безпосередньо пов'язані з візуальними практиками, що є результатом взаємодії між «візуальним і соціальним», проявляючись у формі «візуального конструювання соціальності». Повнота змісту візуальних досліджень розкривається через історико-філософський аналіз. Візуальні студії, досліджені провідними філософами в історії інтелектуальної культури, дозволяють сформулювати комплексне розуміння еволюції візуального як способу пізнання у взаємодії з мисленням. Це розуміння проходить різні стадії розвитку – від філософського, естетичного і релігійного до наукового і візуального, яке поступово утверджується як важлива складова когнітивної діяльності та творчого осмислення світу.

Спробуємо тепер звернутися до історії осмислення візуальних концептів в українській філософській думці. Як відомо, православні богослови ніколи не обмежували перцептивне пізнання, щоб визначити, які відчуття – слух чи зір – слід вважати пріоритетними. Наприклад, шкільний театр в Україні XVII–XVIII ст. використовував переважно подвійний перцептивний ряд у своїй виховній діяльності. Хоча корені цього методу сягають далеко в минуле, він заслуговує на увагу завдяки

своїй значущості. Це підтверджується і твердженнями видатних отців Східної церкви. Зокрема, візантійський патріарх Никифор (1010–1081) детально обґрунтував цю позицію у своїй праці «Послання Никифора, Митрополита Київського, до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава». Він стверджував: «Подібно до того, як зовнішнє звучання Євангелій, що досягає вух вірян, є вшанованим (адже наша віра прийшла через слухання), так і живопис, що захоплює зір і почуття, надихає нас на те саме повчання. Мені здається, що живопис перевершує слухання у здатності швидко навчати нас, оскільки зір є більш ефективним у віри, аніж слухання, або, можливо, він не є цілковито на другому місці» [5, с. 365].

Важко не погодитися з наведеним висновком, проте у трагікомедії Теофана Проколовича (1681–1736) «Володимир» він отримує нове історичне значення. У цьому творі з'являється персонаж, дружинник Храбрый, який голосно зачитує листа князя. У цьому листі князь, після опису свого хрещення в Корсуні, закликає відмовитися від ідолів і прийняти християнство. Лист містить таке послання: «Знаменіє хрестне та буде прекрасне відображене всюди» [6, с. 301]. Хоча в пролозі трагікомедії Теофана Проколовича «Володимир» зазначалося, що вона ставиться «згідно звичайному уставу академії», це був риторичний прийом, оскільки за традиційним сюжетом приховувалися новітні барокові смаки. Щоб зрозуміти, що саме було нове, варто повернутися до культури попередніх епох, зокрема до Середньовіччя.

Відомо, що, на відміну від патріарха Никифора, середньовічні католицькі містики відстоювали протилежну точку зору щодо переваги слухових над зоровими перцепціями. Наприклад, Майстер Екгарт (1260–1327/8) у своїх проповідях стверджував: «Слухання більше вносить усередину, а зір – відкриває зовнішнє. Тому в вічному житті ми будемо набагато блаженнішими в слуханні, аніж у зорі. Адже вслуховування у вічне слово є в мені, а зір прямує від мене. У слуханні я пасивний, я сприймаю, тоді як у зорі я діяльний» [4, с. 501–503].

Натомість культура бароко демонструє інше ставлення до взаємодії між словом і образом. У цей період відбувається значний процес взаємного перетворення і перетинання цих двох елементів. Як це часто трапляється в історії світової культури, культура бароко успадковує і вишукано переробляє протилежні тенденції попередніх епох. У культурі українського бароко можна простежити єдність двох мітологем: першої, яка відокремлює зорову перцепцію від слухової, і другої, що поєднує їх. Перша мітологема, яка підкреслює значення слухової перцепції, видається історично першою з кількох причин. По-перше, вона виходить із відомого твердження апостола Павла про

те, що віра приходить через слухання. По-друге, митрополит Петро Могила (1596–1647) посилався на це твердження у своїй книзі «Літос» під час полеміки з Касіяном Саковичем (1578–1647). По-третє, ця мітологема базується на певному історичному розумінні і трактуванні процесу пізнання і віри. Петро Могила пов'язував цю мітологему з відомим переказом про хрещення святого Володимира, так званою «Корсунською легендою». Згідно з цією легендою, князь Володимир, зібравши велике військо, рушив на грецьке місто Корсунь (сучасний Херсонес). Завоювавши місто, він надіслав посла до Константинополя до імператорів Василя і Константина з вимогою видати за нього їхню сестру Анну. У відповідь імператори зазначили, що не бажають мати ідолопоклонника родича, але якщо Володимир відмовиться від ідолопоклонства і прийме християнство, його прохання буде розглянуте. Коли Володимир, Анна та її брати зустрілися в Корсуні, Володимир раптово осліп і почав розмірковувати про прийняття християнства. Анна навчила його, що його несподівана сліпота зникне після прийняття святого хреста. Як відомо, міт завершується тим, що Володимир приймає християнство від корсунського єпископа, відновлює зір і повертається до Києва, де хрестить киян, які до цього не знали Святого Письма.

Петро Могила, запозичуючи матеріали у польського історика Яка Длугоша, надає своєму переказу про хрещення святого Володимира особливий акцент на «казання» та «слухання». Це підтверджує, що Могила уявляв естетичне сприйняття через призму слухання і проповіді. Це можна також прослідкувати через примірник «Діалектики» Еразма Сурцерія, що належав митрополиту, та його власноручні коментарі в книжці. Крім того, в культурі українського бароко можна виокремити ще один міт, що також ґрунтується на християнській традиції, і який веде до парадоксального твердження про те, що «голос можна бачити». Хоча це може здаватися парадоксальним для сучасного сприйняття, для людини епохи українського бароко це твердження не виглядало дивним. Наприклад, у полеміці Йоанкія Галятовського (1620–1688), молодшого сучасника Петра Могили, можна побачити переобтяження емблемами, символами і образами. В його праці «Ключ розуміння» Галятовський пропонує читачеві створити уявний образ стражденного Христа та Єрусалиму «на пам'яті свого серця», тим самим з'єднуючи зорові і слухові елементи у сприйнятті релігійних істин. Хоч би як ми оцінювали цю тенденцію в творах мислителя, вона безумовно існує і не слід її ігнорувати. Зокрема, варто звернути увагу на свідчення, представлене в додатку до «Ключа розуміння» Йоанкія Галятовського. Тут, спираючись на апо-

крифічну книгу Єздри, Галятовський стверджує, що святий Микола «намалював образ голосу». Він зазначає: «Святий Микола не займався живописом у традиційному розумінні, але перевершив у цій науці навіть Зевксиса і Паразія, які малювали видимі речі, такі як ягоди та хустки, до яких можна доторкнутися. Водночас, образ голосу був недосяжним для художників. Святий Микола здійснив дивовижні й неперевершені вчинки: він зібрав розкроплені краплі, розцвів засохлі квіти, відкрив замкнені сховища і випустив з них вітри, і таким чином «намалював» образ голосу» [1, с. 20]. Цей текст демонструє спробу Галятовського втілити концепцію злиття слухових і зорових сприйнять, підкреслюючи, що святий Микола не просто фізично зображав голос, але здійснював дії, які можна інтерпретувати як символічне «малювання» голосу через свої чудеса [1, с. 23].

Очевидно, теоретичним підґрунтям цих двох тенденцій є поширене тоді уявлення про те, що якісні властивості речей сприймаються через окремі, різні чуття, на відміну від кількісних властивостей, які вважалися перцептивно двомірними. Кількісні властивості, такі як розмір або кількість, вважалося, що можуть бути сприйняті одночасно через два чуття – дотик і зір. Натомість, якісні властивості, такі як колір чи звук, сприймалися через окремі чуття: колір через зір, а звук через слух. Однак наприкінці XVII ст. в українській культурно-філософській рефлексії виникає протилежний погляд. Згідно з цим новим підходом, одну рису певної речі можуть охоплювати разом два чуття. Це концептуально ілюструється у теоретичному творі з риторики під назвою «Книга різних писань, риторичних, філософських та богословських». Цей підхід свідчить про зрушення у сприйнятті, де відзначається намагання інтегрувати різні чуттєві враження в одній сприйнятливій категорії. «Трапляється іноді так, що одну властивість сприймають два почуття, наприклад кількість позначається зором і дотиком. Не лише одну властивість сприймають два чуття, які належать до однієї основи, але та сама властивість буває сприймається й на різних основах: якщо в живих істотах пізнається їх чуттями, то в неживих може бути природною силою» [3, с. 188]. Все це свідчить про великий вплив візуальності не лише в наш час, але і в сиву давнину.

Висновки. Проаналізувавши «схоластичні вправи», які відбувалися на ранніх етапах української історико-філософської думки приходимо до висновку, про важливість взаємодії між слуховим і зоровим сприйняттям. Всі ці тенденції вкоренилися в нашому менталітеті і відіграють важливу роль у ньому. Через це, як бачимо, візуальні дискурси в українській ретроспективі прослідковуються на ранніх етапах розвитку нашої історико-філософської думки, які є склад-

ним і багатогранним феноменом, що відображає взаємодію культурних, релігійних і соціально-політичних контекстів. По-перше, вони формувалися під впливом православної традиції та західноєвропейських філософських течій, що впливало на іконографію, архітектуру та образотворче мистецтво, створюючи глибокий зв'язок між візуальним і духовним. По-друге, візуальні елементи, такі як символи і метафори, відігравали важливу роль у передачі філософських ідей, де образи природи або святих слугували не лише естетичним, а й філософським засобом вираження людського досвіду та світогляду. Соціально-політичний контекст також суттєво впливав на візуальні інтенції, адже філософські концепції часто відображали боротьбу за національну ідентичність, що знаходило своє вираження в мистецтві як політичному інструменті. Діалог з європейськими філософськими течіями, особливо в період бароко, сприяв появі нових візуальних форм, які інтегрували українські національні мотиви в загальноєвропейський контекст. Нарешті, розвиток освіти і науки призводив до нових форм навчання та передачі знань, що також знаходило своє відображення в візуальних інтенціях. У цілому, візуальні інтенції ранньої української філософської думки демонструють складну інтеграцію культурних, релігійних і соціальних елементів, формуючи унікальний світоглядний контекст.

Література

1. Галятовський Іоникій. Ключ розуміння. Львів: Друк М. Сльозки, 1665. 532 с.
2. Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму. Київ: КУРС, 2018. 237 с.
3. Книга різних писань, риторичних, філософських і богословських. Інститут Рукописів ЦНБ АНУ.
4. Майстер Екгарт. Проповіді. Київ: Темпора, 2022. 736 с.
5. Никифор. Послання Никифора, Митрополита Київського до князя Володимира, сина Всеволода, сина Ярослава. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти тт. Київ, 2001. Т. 1. С. 363–373.
6. Прокопович Теофан (Феофан). Володимир. Трагедія. Філософські праці: Вибране. К.: Дніпро, 2012. С. 295–310.
7. Череповська Н. І. Візуальна медіакультура: розвиток критичного мислення і творчого сприйняття. Київ: Міленіум, 2021. 115 с.
8. Шалашенко Г. Феномен та дискурс: роль антропологічних переконань у науках про культуру та суспільство. Філософські діалоги'2019: зб. наук. праць. К.: Ін-т філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, 2019. С. 80–85.
9. Bildhauer B. Medievalism and cinema. Cambridge Companion to Modievalism. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. P. 44–65.
10. Mitchell W. J. T. Showing Seeing a Critique of Visual Culture. Journal of Visual Culture. 2022. № 1 (2). P. 170–178.

Анотація

Sapar P. K., Sapar H. S. Візуальні інтенції ранніх етапів української історико-філософської думки. – Стаття.

У статті розглядається проблема методу пізнання і розуміння, а саме візуальність, яка є надзвичайно важливою для розуміння сучасної людини та її існування в суспільстві, яка перевантажена інформацією, що часто заважає її ресурсам мозку все це обробляти. Автори наголошують на тому, що аналіз сучасного суспільства можливий лише через його медіа-візуальні аспекти, які включають в себе всі візуальні та медійні прояви. При цьому доводиться, що вже з часів Платона мислителі сприймали пізнання як форму бачення та споглядання, а ставлення до «сущого» пояснювали через сприйняття так зване «всевидяче око», яке з прийняттям християнства набуває значення найбільшого духовного органу сприйняття, а пізніше інтегрується з комплексним мислинним процесом. У статті наголошується, що візуальне мислення є наслідком розвитку візуальної медіакультури, що відображає сучасне «суспільство споживання образів». Візуальні дослідження безпосередньо пов'язані з візуальними практиками, що є результатом взаємодії між «візуальним і соціальним», проявляючись у формі «візуального конструювання соціальності». Доводиться, що повнота змісту візуальних досліджень розкривається через історико-філософський аналіз, через це розглянуто їх розвиток на ранніх етапах української філософської думки. Візуальні студії, досліджені провідними вітчизняними мислителями в історії інтелектуальної культури, дозволяють сформулювати комплексне розуміння еволюції візуального як способу пізнання у взаємодії з мисленням. Це розуміння проходить різні стадії розвитку – від філософського, естетичного і релігійного до наукового і візуального, яке поступово утверджується як важлива складова когнітивної діяльності та творчого осмислення динаміки світу.

Ключові слова: візуальність, рефлексії, «інформаційний бум», медіа-візуальні аспекти, «всевидяче око», метафора, когнітивні практики.

Summary

Sapar R. K., Sapar H. S. Visual intentions of the early stages of Ukrainian historical and philosophical thought. – Article.

The article examines the problem of the method of cognition and understanding, namely, visuality, which is extremely important for the understanding of modern man and his existence in society, which is overloaded with information, which often prevents his brain resources from processing it all. The authors emphasize that the analysis of modern society is possible only through its media-visual aspects, which include all visual and media manifestations. At the same time, it is proved that already from the time of Plato, thinkers perceived knowledge as a form of vision and contemplation, and the attitude to “things” was explained through the perception of the so-called “all-seeing eye”, which with the adoption of Christianity acquired the meaning of the largest spiritual organ of perception, and later integrated with the complex thought process. The article emphasizes that visual thinking is a consequence of the development of visual media culture, which reflects the modern “society of image consumption”. Visual studies are directly related to visual practices, which are the result of the interaction between the “visual and the social”, manifested in the form of “visual construction of sociality”. It is proved that the completeness of the content of visual studies is revealed through historical and philosophical analysis, through the consideration of their development in the early stages of Ukrainian philosophical thought. Visual studies, researched by leading domestic thinkers in the history of intellectual culture, make it possible to form a comprehensive understanding of the evolution of the visual as a way of knowing in interaction with thinking. This understanding goes through various stages of development – from philosophical, aesthetic and religious to scientific and visual, which is gradually established as an important component of cognitive activity and creative understanding of the dynamics of the world.

Key words: visuality, reflections, “information boom”, media-visual aspects, “all-seeing eye”, metaphor, cognitive practices.